

Stefan Björklund

Fredrik Böök på det sluttande planet

Rannsakan

I *Filosofernas krig* lägger Svante Nordin ytterligare en förskräckande bild till alla andra bilder av det som hände under åren 1914–1918. Han visar att få av de vetenskapligt skolade tänkarna kunde hålla huvudet kallt när det patriotiska vansinnet bröt ut. På både sidor skrev man böcker som förhärligade ”krigarens moral” och beskrev kriget som en kulturell reningsprocess.¹ Den lärdom vi kan dra av detta sorgliga skådespel – att nationalism fördummar – ger styrka åt Karl Poppers polemik mot nationalstatens idé.² Man kan beskriva denna polemik som en variant av den metodologiska individualismen: varje värde som tillgodoräknas måste kunna brytas ner till individuell välfärd. Med det räknesättet hade första världskrigets balansräkning stått klar redan från början. Det som stod på spel var inte den motsättning mellan tysk kultur och fransk och brittisk civilisation som de intellektuella på båda sidor talade så högstämt om, det som stod på spel var lidande och nöd för miljontals människor. Hur kunde man knappt tjugo år efter första världskrigets slut ha glömt läxan?

Mitt problem är frågan varför djupt bildade humanister som Fredrik Böök, Gottfrid Carlsson och Karl Olivecrona, alla professorer i Lund,³ kunde vara så blinda för vad som hände i Tyskland under 30-talet. När Fredrik Böök mot slutet av sitt liv skrev boken *Rannsakan* hade han – trots alla lysande framgångar – anledning att se tillbaka på sitt liv med en sorg som inte bara var ålderdomens. När boken kom till, hade Bööks storhetstid fått ett bittert slut. Han var avsatt som ledande kulturperson. Kriget var slut. Nazismen var besegrad och man kunde inte längre ha överseende med hans uttalade förståelse för utvecklingen i Tyskland under 30-talet. Hur såg han på sitt ansvar för det som hade hänt? Hur kunde den fint bildade humanisten göra ett så fatalt misstag? Böök kan inte ha varit omedveten om vad saken gällde. I *Rannsakan* väntar sig läsaren någonting om detta. En bortförklaring. En ursäkt. Självkritik. Boken innehåller inte ett ord om saken!

Den som läser *Rannsakan* kan emellertid inte undgå att se att den svåra frågan finns under textens yta. Böök döljer obehaget inför anklagelsen under ett vackert hölje av ord. Ordet ”synd” har en central plats och det kan tyckas att det är ett passande ord i en självrannsakan. Det tycks antyda en ödmjuk önskan att utreda ansvar. Men så är det inte. Genom att erkänna sig syndig flyr Böök undan varje tanke på ett personligt moraliskt ansvar. Ty i den tankefigur där vi möter begreppet ”synd” är vi alla ofrånkomligen syndiga. Och vår synd gäller inte bestämda handlingar vid bestämda tillfällen; den utgör en massa utan alla konturer. Genom att erkänna sin synd i största allmänhet och påpeka att vi alla är syndare tror sig Böök slippa att rannsakas för någonting bestämt. Syndaren ställer sitt hopp till nåden och därmed blir åtal och försvar för det enskilda brottet irrelevant.⁴

Bööks åsikter om Tyskland under 30-talet och fram till början av 40-talet mötte kritik i hans samtid och de har senare uppmärksammats av flera författare, Tomas Forser, Svante Nordin, Sverker Oredsson, Thure Stenström och Åke Thulstrup. Inte minst Stenström har velat reda ut hur de olika elementen i Bööks politiskt-filosofiska tänkande hänger ihop. Finns det något mer att tillägga? Jag skulle på Böök vilja pröva en förklaringsmodell som jag har kallat ”det sluttande planet” och som jag tror är tillämplig även på många andra fall.

Den konservative revolutionären

Hur såg nu Bööks medlöperi ut, närmare bestämt? Böök var snabbt ute och skildrade det nazistiska maktövertagandet i Tyskland i ljusa färger. *Hitlers Tyskland, maj 1933* är jämte *Tyskt väsen och svensk lösen från 1942* de mest komprometterande av Bööks skrifter. Under och framförallt efter kriget kom Böök att uttrycka sig en smula försiktigare än i den förstnämnda boken men i allt väsentligt förblev hans åsikter desamma.

Mötet med 30-talets Tyskland ställde till förvirring i Bööks ideologiska landskap. Han vill vara opartisk och balanserad, se både fel och förtjänster, och han ville som vetenskapsman objektivt utreda alla omständigheter. Som litteraturkritiker hade han lärt sig och blivit uppskattad för att vara öppen, entusiastisk och full av inlevelse inför det nya och unga.⁵ Var inte det Tyskland han mötte nytt och ungt. Och en rättvis utredning av omständigheterna förklarade en hel del av det som för en utomstående betraktare kunde te sig som frånstötande.

När Böök gjorde sin resa för boken *Oktober 1938. Berlin-Prag-Budapest* hade Münchenöverenskommelsen ägt rum och för Böök var

freden värd stora offer. Vi har att välja mellan freden och döden. ”Det kan inte föras något krig till försvar för friheten och toleransen och demokratin och nationernas självbestämmande, för alla de ting och värden ... som gör livet värt att leva”.⁶ 1914–1918 såg vi, säger han, att krig leder till nya orättvisor och nytt hat, till diktatur och våld. Pacifismens moraliska dilemma var då som nu en realitet.

Denna bekännelse till liberala värden står inte ensam. Demokrati, parlamentarism, tankefrihet, yttrandefrihet, vetenskap är vackra begrepp, som han med ”sitt innersta hjärta” hänger fast vid, skriver han i den bok (*Hitlers Tyskland*) som med stor inlevelse skildrar hur allt detta raseras. I hans försvar för den svenska neutralitetspolitiken i *Tysket väsen och svensk lösen* försäkras han att ”svensk lösen” innebär att vi kommer att sätta oss till motvärn om vår frihet hotas. Ordningen i Tyskland legitimeras av det som landet utsatts för av historien, men för Sverige gäller andra värden. Demokratin har vuxit fram ur svensk rot och vi har inte tyskarnas anledning att avsky de liberala idéerna. Hos oss fanns det inte någon anledning att ta avstånd från de liberala idéer, som Böök själv är en anhängare av.

Men så låter det inte alltid. De liberala idéerna har gjort bankrutt. Mot de liberala, ”intellektualistiska” myterna har nu fascistiska, pragmatiska idéer mobiliserats. De senare kan tyckas vara brutala, men de liberala förfaller till hyckleri och det är en smaksak vilket som är mest fränstötande. Bööks ”liberala själsförfattning” får honom att sörja över den militaristiska härdningsprocess som historien tvingat Tyskland att genomgå.⁷ Böök vill inte helt avstå från honnörsvärdet i ordet ”liberal” men en retorisk justering gör det lättare att ta avstånd i sak: ”den liberalistiska skepticisms ... vidskeplig[a] avgudereri av friheten”.⁸

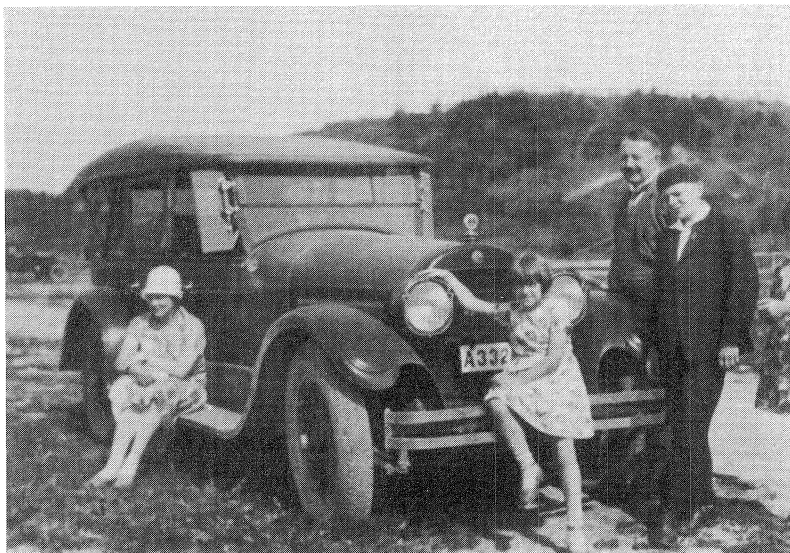
Var hör han då hemma ideologiskt? Ordet ”humanism” har ofta – men inte alltid – ett honnörsvärde för honom. Den västerländska civilisationens liberala värden är ”en slags humanism”, men de har tyvärr ofta urartat till slapp tvivelsjuka förklädd till vetenskaplig objektivitet, till filosofisk relativism, till moralisk nihilism. Den djupaste grundvalen för humanismen är av religiös art och humanismen måste alltid vara en form av konservatism. Böök är emellertid inte blind för behovet av sociala reformer, det framgår till exempel av hans analys av situationen i Ungern i *Berlin-Prag-Budapest*. Det stabila socialdemokratiska maktinnehavet i Sverige 1942 vill han att vi skall vara stolta över, det uttrycker ett lojalt samarbete mellan klasserna. När Böök i en intervju säger sig vara nationell och socialist, dock inte nationalsocialist,⁹ skulle idéhistorikern nog ville översätta den överraskande deklARATIONEN till ”socialkonservativ”.

I *Rannsakan* beklagar Böök att hans konservativa grundsyn kom honom att så sent uppskatta Marx men vid slutet av 30-talet säger sig Böök ha blivit marxist. Hur kan detta gå ihop? Tomas Forser har noggrant rätt ut inslagen av marxism eller snarare historiematerialism i Bööks tänkande. Dessa inslag kan i förstone verka överraskande hos en person vars utgångspunkt är konservativ och som uttalade sitt stöd för en regim vars mål var att besegra kommunismen. Men till att börja med påpekar Forser att Bööks anslutning till marxismen var ganska ytlig.¹⁰ Viktigare är emellertid att hålla i minnet att kombinationen nationalism och socialism inte var ovanlig under 20-talet och början av 30-talet. Benämningen ”nationalsocialism” var ingen tillfällighet. Som konservativ satte Böök den nationella samhörigheten högt och begreppet ”socialism” fick stå för den harmoni mellan samhällsklasserna som hotades av kapitalismens splittring.

Böök yttrar sig visserligen ibland vagt positivt om liberalism, men det sker med ett påtagligt obehag och avståndstagande är det normala. I själva verket är detta kanske nyckeln till Bööks materialism. Materialismen hos honom innebar en hyllning till arbetet, det gammaldags hederliga arbetet, smedens arbete vid stångjärnshammaren,¹¹ som låg väl till för en person med konservativ grundsyn. Det var en motpol till individernas frihet och rätt att uttrycka sina intressen och till partiernas strid om väljarnas röster.

Men hur kan då den konservative Böök vara så entusiastisk inför de våldsamma förändringarna i Tyskland, förändringar vars riktning och innebörd var honom höljda i dunkel? Kan det bara vara kravet på den gode kritikern att se på det nya med öppet sinne? Eller finns det något som smälter samman konservatism och revolutionär entusiasm? Ja, Böök ville aldrig kasta omkull de grundläggande sociala och kulturella värdena. ”Revolutionen” var i själva verket ett försvar för nation och familj mot hotet från den tygellösa liberalismen. Liberalismen, huvudlinjen i Europas politiska idéhistoria, fick ytterligheterna att beröra varandra. Ett svar på frågan är att den revolution som Böök trodde sig se gick i bräsch för vissa humanistiskt-konservativa värden. Bokbålen bekymrade visserligen bokälskaren Böök men han tröstar sig med, att det var fråga om ett ungdomligt, käckt och symboliskt upptåg, och att exemplar av de brända böckerna ändå skulle bevaras i de vetenskapliga biblioteken. Att man med renande eld demonstrerade mot en förrädare mot den tyska saken som Heinrich Mann eller mot inspiratören av snuskiga litterater som Sigmund Freud var ingenting att sörja över.

Den sedliga upprustningen i Tyskland räcker dock inte som förklaring till den revolutionära sidan av Bööks åskådning. Humanisten och

En hel del av Bööks observationer kring "det svenska", liksom hans reflexioner om tillståndet i andra länder, var en följd av hans resor. Resorna i Sverige genomfördes ofta billedes. Fotografiet visar familjen Böök framför deras Cadillac 1927.

fredsvännen Böök är inte så plågad av militarismen som det ibland kan låta. Den tyska militarismen leder till att medlidande och det teoretiska sanningskravet trängs undan, men andra moraliska krafter får i gengäld ett utrymme, till exempel soldatdygderna. Soldaterna behandlar varandra med ridderlighet och ur krigets dygder kan fred och en mildare ordning växa fram.

Det är en övervägande ljus bild av Hitler som vi möter i *Hitlers Tyskland*. Vi får veta hur det första världskriget hade uppfostrat Hitler till manlighet och till soldatens konstlösa öppenhet och förakt för parlamentarismens resultatlösa käbbel. Åren som vanlig enkel arbetare i Wien hade lagt grunden för de vackraste och mest filosofiska sidorna i *Mein Kampf*, de sidor som sjöng arbetets lov – därmed hade den moderna varianten av demokrati gjort sitt intåg i Tyskland. Och Hitlers osjälviska och allvarliga idealism var uppenbar – dessvärre var det denna omutliga idealism som gjorde det omöjligt för honom att inta en klok och pragmatisk hållning till "judeproblemet".

I skildringen av Hitler får vi närmare information om vad det ibland prisade, ibland föraktade begreppet "demokrati" står för. Hitler är, försäkrar Böök, en lidelsefull demokrat, solidarisk med bönder och

arbetare, men samtidigt också en intelligensaristokrat med förakt för den dumma och lättledda fårskocken, den fårskock som pliktrogen, glad, sorglös och lycklig går upp i massmötenas kollektiva kraftyttring. Hitlers demokrati har ingenting med val att skaffa, det är världshistorien som på ett mystiskt men naturligt sätt kallar fram ledaren. Det är till sist inte teoretiska principer som löser rättsfrågorna utan våldet. Maktövertagandet var en reaktion mot slapp och håglös humanism. Att detta måste medföra lidande för många människor, säger han sig i *Tyskt väsen* vara han medveten om, men "historien är en kvalfull process" och "Faraoner och Napoleonier går till slut de vägar som är Guds och världshistoriens. När vi skymtar dem, kan vi ödmjukt böja vår vilja i det stora sammanhanget ...".¹² Vi skall se att denna tanke är själva kärnan i Bööks politiska filosofi, men innan jag återvänder till den saken, bör Bööks inställning till antisemitismen redas ut.

"Judeproblemet"

Inlevelse präglar Bööks skildring av de polska judarnas situation. Inlevelse präglar också Bööks stil när han i den antisemitiska jargongens termer rapporterar om stämningen i Tyskland 1933. Skildringen av de tyska böndernas syn på judiska ockrare och av den tyske soldatens förakt för spetsfundiga, improduktiva intellektuella är målad i starka färger. För att inte tala om judiska storkapitalister samt bläcksuddare som slagit sig på socialdemokrati eller kulturbolsjevism. Böök återger dessa attityder så in-kännande att det är svårt att hålla borta misstanken att han delar dem.

Men den gode kritikern skall ju skriva medryckande och inkännande om en fängslande ny roman även om han inte delar dess värderingar. Samtidigt skall den gode kritikern förstås också se och påtala bristerna i verket. Mycket riktigt, kapitlet om antisemitismen slutar med ett kraftigt avståndstagande.

Hur förhåller sig det nu egentligen, på djupet, med Bööks förhållande till antisemitismen? Sympatiserade han eller tog han avstånd? Böök hade redan tidigt tagit ställning i den frågan. I boken *Resa till Tyskland och Polen 1916* hade han krävt att judarnas nationella aspirationer skulle respekteras på samma sätt som man respekterade andra folks nationella strävanden. En judisk nation skulle vara judarnas räddning undan rotlöshet och nihilism.¹³ Och i kritiken av behandlingen av judarna 1933 skröder han inte orden. Det man säger om och gör mot judarna är "rätt" och "osant" och "dumma gemenheter". Det känns ohyggligt när han tänker på de judiska barn som får uppleva detta. Bööks protester är tidiga, judarnas rättslös-

het hade börjat bli tydlig men de är ännu inte utsatta för förföljelser. I *Oktober 1938* redovisar han sin reaktion på Kristallnatten – en sorgens dag för Tysklands vänner och en triumf för dess fiender.

Rasteorierna karakteriserar Böök som romantisk vidskepelse. Det tyska folket är ju faktiskt rasblandat och detta är positivt för den kulturella utvecklingen. Emellertid såg ju Böök också ett ”judeproblem”. En sida av det var judarnas dominans inom läkarkåren och bland advokater men framförallt inom pressen. Judar och tyskar tänker inte på samma sätt och den tyska bildningen kan inte utlämnas till judisk förvaltning. Det riktigt stora problemet var emellertid ett annat, nämligen oförmågan att tänka tyskt, ”antigermanismen”. ”Judeproblemet” ter sig visserligen som en del av detta problem. Så har till exempel socialdemokratiska ledare av judisk börd visat sig tvetydiga och ljumma när det gäller tyska intressen. De kallar sig antimilitarister men det hemliga ordensbandet är antigermanismen. Men till denna orden hör verkligen inte alla judar, många är högsinnade, modiga och lojala, och antityskar finns också bland tyskarna, mest föraktliga Heinrich Heine och Heinrich Mann. Hitlers stora misstag är att han ordar om rasen, när han borde angripa antityskheten.

Bööks sista offentliga uttalande i den politiskt-historiska debatten kom 1954 i boken *Betraktelse*. Nordin karakteriserar den boken som ”ett av de mest imponerande idépolitiska inläggen i 50-talets Sverige”. Jag tvivlar på det. Och jag kan inte som Nordin se ”en bekännelse av egna misstag och ett försök att ange vari de bestod”.¹⁴ Att Hitler och nazismen hade avslöjat olycksbringande sidor och slutgiltigt misslyckats kunde inte gärna förnekas. Men något riktigt brott i Bööks syn är det inte frågan om. Redan i *Hitlers Tyskland* framkommer Bööks reserverade hållning till diktatorn, men den skjuts åt sidan av tron på den mission som vilar på Tyskland ledare. I *Tyskt väsen* är orden om Hitler hårdare. Han ser framför sig en kuslig fanatiker. I *Betraktelse* sörjer Böök över Hitlers ”själviska lidelser av hat” men han är fortfarande beredd att låta det ideella uppdraget försvara grymma och blodiga gärningar. Felet är att judehatet har fått bli ett självändamål. När Böök ser den ”skematiska (!), vulgärt förenklade syn på Hitler” som behärskar världsoptionen, vill han påminna om Burckhardts beskrivning av de stora, brottsliga, tragiska människorna som denne visserligen avskydde men ändå måste erkänna som ”oumbärliga faktorer” i världshistorien.¹⁵

Vi har redan sett att Böök finner lösningen på ”judeproblemet” i nationalitetsprincipen.¹⁶ På samma sätt som man genom München hade separerat tyskar och tjecker, till båda parternas båtnad (*Resa till Jerusalem våren 1925*) måste man nu skilja på tyskar och judar (*Oktober*

1938). Sionismen erbjuder lösningen och Böök berättar att han redan 1933 påpekade för Hitler, Göring och Goebbels att sionismen borde befordras. Men detta räcker inte som en lösning. Nationalsocialisterna borde förhandla med sionisterna om att erkänna judarna som etnisk minoritet med eget undervisningsväsen och egna kulturella institutioner (*Hitlers Tyskland*).

Nationalitetsidén

Det var enligt Böök tre hat som hotade Europa under 1930-talet: klasshatet, antisemitismen och tyskhatet. Jag har redan berört hur klasshatet var oroande för den socialkonservervative Böök. Bolsjevismen stod förstas för klasshat och en del av Hitlers mission var att utgöra ett bålverk mot öster. Men detta är i själva verket ingen central del av Bööks försvar för nazismen. Jag tror, att om Böök hade fått göra en resa till Moskva, hade vi fått läsa en rapport som i den goda kritikens anda var öppen för positiva sidor av det (nästan lika) unga och revolutionära Sovjetunionen. Vi minns att Böök en gång beskrev sig själv som socialist och att han i *Rannsakan* berättade hur han blev marxist vid läsningen av Marx. *Das Kapital* borde inte ha offrats åt lågorna 1933¹⁷. Visserligen var det i Sovjetunionen bekymmersamt för liberala värden som yttrande- och tankefrihet men det liberalistiska hade ju trots allt gjort bankrutt, det var inte abstrakta principer utan bara makten som kunde lösa rättviseproblemen, och man kunde inte förneka att regimen i Sovjetunionen strävade efter att försvara sedliga värden mot konstnärlig nihilism. Och Stalin hade väl lika stor rätt som Hitler att kallas arbetarnas vän. Ingen av dem var någon parlamentarismens standardprodukt, de var utvalda av historien. Att historien ledde till visst lidande, till exempel för Sovjetunionens självägande bönder, var sorgligt men ofrånkomligt. Böök reste aldrig till Moskva och det blev ingen reseskildring med detta innehåll, men tankeexperimentet med den resa som aldrig blev av förklarar varför antikommunismen inte är central för Böök.

De andra två haten var antisemitismen och tyskhatet. Böök ser på dessa fenomen ur nationalitetsidéns synvinkel. Den idén innebär att språk och kultur skapar en samhörighet mellan människor som är ett fundamentalt politiskt värde. Det var den idén som fick Böök att engagera sig för sionismen och den idén är hopfogad med hans sympati för Tysklands sak. Bööks sympati för Tyskland vacklade aldrig. I *Oktober 1938. Berlin-Prag-Budapest* ger han en rad stämningsbilder från de tre städerna men det är den politiska situationen som står i fokus. När den

skildrade resan ägde rum hade Tyskland ockuperat en del av Tjeckoslovakien. Överenskommelsen i München beskrivs som en rättvis seger för Tyskland, en revansch för förödmjukelsen i Versailles 1918.

Det var emellertid vid denna tid inte bara den tyska befolkningen i Böhmen som gav upphov till krav på gränsrevisioner. En liknande situation fanns i södra Tjeckoslovakien där den ungerska befolkningen var i majoritet inom vissa områden. Också i det fallet såg Böök det berättigade i en revision. Det intressanta är nu att Bööks princip är exakt den som präglade gränsdragningarna när Österrike–Ungern styckades 1918, nämligen nationalitetsprincipen. Det var människors gemenskap i språk och kultur som skulle bestämma staternas gränser. Att denna princip har lett – och fortfarande leder – till olösliga konflikter är uppenbart, men Böök är så långt inte mer komprometterad än Versaillesfredens arkitekt Woodrow Wilson. Böök är liksom de människor han möter i Berlin tacksam över att freden har räddats och det finns i hans kommentarer till läget i Tyskland ingenting om herrefolksanspråk.

Historicismen

Finns det något fundament i Bööks politiska tänkande? Ja, utan tvivel spelar kärleken till Tyskland och tysk kultur en avgörande roll. Men vi har sett att det finns också en annan, mera filosofisk idé, som gång på gång dyker upp. I *Rannsakan* berättar Böök om författare som gjort intryck på honom. Vi möter bland andra Karl Marx, Jacob Burckhardt och Peter Drucker, en brokig samling: en kritisk samhällsanalytiker, en kulturhistoriker med särskilt intresse för renässansen och en inflytelserik företagsekonom.

Den bok av Burckhardt som Böök återger heter *Weltgeschichtliche Betrachtungen*, utkommen postumt 1905. Böök kom i kontakt med den i början av 30-talet och flera citat på tyska visar att han hade den tillgänglig när han skrev *Rannsakan*. 1941 fick vi en översättning till svenska, utförd av Bööks lundakollega Alf Ahlberg, och man kan undra varför boken blev aktuell just då, nästan ett halvt sekel efter Burckhardts död. Böök låter oss möta en illusionsfri historiker. Historien är ständig upprepning. Återkommande kriser rensar bort det förstelnade och banar väg för nya livsformer. De stora männen har en därvid en nödvändig roll. Deras makt är visserligen som all makt grundad på förbrytelser, men vi måste förstå att lidelserna måste vara av ett häftigare och våldsammare format hos dem. Burckhardt målar ingen vacker och idyllisk bild av historien, men bilden är en bild av det oundvikliga.¹⁸ För Böök har en sådan historiesyn

fördelen att kasta ett ljus av försoning över det som hade hänt i Europa de senaste tjugo åren, ett ljus av försoning som lyser från det stora världshistoriska perspektivets svindlande höjder. Säkert ville många med Böök att Burckhardt skulle läsas på det viset, men måste denne läsas så?

Klart är att Burckhardt skriver om historia i det stora perspektivet och att han försöker finna mönster, inte lagbundenheter som hos de avancerade historicisterna, men mönster. Klart är också att Burckhardt ägnar ett kapitel åt de ”stora” männen. Men de ”stora” finner kulturhistorikern Burckhardt allra först bland konstnärerna, vetenskapsmännen, filosoferna. Först därefter diskuterar han de ”stora” på maktens arena. Böök säger att Burckhardt har sinne för dessas själsstorhet, Burckhardt själv säger att han sällan har lagt märke till något sådant. Napoleon till exempel karakteriseras som ett mönster av oansvarighet. Allra viktigast är emellertid att den världshistoriska överblicken inte kan få pessimisten Burckhardt att upptäcka något försonande i historiens oundvikliga framfart. Det händer att något gott föds ur något ont, ja, men ondska och olycka förvandlas inte, de förblir vad de var, något ont. Burckhardt reflekterar över Timur [Lenk] som driven av sin och sitt folks egoism drar fram över rykande ruinhögar – i sådana länder kommer man aldrig mer att tro på rätt och mänsklig godhet. ”...[ ]edes wahre Einzelleben, das durch Gewalt .. dahingerafft wird, darf als slechthin unerersetzlich gelten”¹⁹ – Burckhardt tar parti mot våldet och för ”varje” individuellt liv. Det är inte alldeles ointressant att det aktuella kapitlet i originalet har rubriken *Das Individuum und das Allgemeine (die historische Größe)*, vilket i den svenska översättningen har förenklats till *De stora personligheterna*.

Det är sant som Böök säger, att Burckhardt kan läsas på många sätt, och visst kan man finna ett frö till Bööks historiesyn. När man ser vad som kan växa ur det fröet, blir man benägen att förorda en minimalistisk historieskrivning,²⁰ en historieskrivning som väjer för de stora, svepande frågorna. Emellertid finns det ingen självklar läsning som mobiliserar Burckhardt på Bööks sida i den sak som plågar denne när han skriver sin självrannsakan.

Efter Burckhardt kom, som jag redan har nämnt, Karl Marx. Det är inte Marx’ ekonomiska teorier eller hans syn på den nödvändiga klasskampen som hade tilltalat Böök utan historiefilosofin. Marx’ insikt att den grundläggande drivkraften i historien var ”produktionen av de materiella livsförnödenheterna”. Denna materialistiska historieuppfattning korrigerade Hegels ensidiga idealism (historien som Andens eller Förnuftets utvecklingsprocess) och kompletterade Burckhardt med perspektivet av en ljusare framtid.²¹

Peter Druckers *The New Society. The Anatomy of Industrial Order* utkom 1950, alltså kort tid innan Böök skrev *Rannsakan* och den kan således inte ha spelat någon roll i den bildningsgång Böök redogör för. Men skälet till att ägna boken ett utförligt referat är tydligt: Böök vill i efterhand söka Druckers stöd för sin negativa syn på demokratin. Det fina med Drucker är att han på ett dialektiskt sätt negerar Marx, hävdar Böök. Han visar oss på ett samhälle som överskrider både kapitalism och socialism. Det karakteristiska för detta nya samhälle är massproduktion. I detta samhälle måste makten med nödvändighet vara samlad och intensiv. Politik och opposition har spelat ut sin roll, men Böök tröstar oss med att en motsvarighet ”till den oklara parollen frihet och till det urholkade och skugglika begreppet demokrati kommer att kunna realiseras” även i denna nya sköna värld.²²

Så skulle nog inte Drucker ha velat bli sammanfattad, invänder jag. Här är ett alternativ. Den industriella revolutionen är ett obevekligt faktum. Vårt behov av ökad materiell välfärd sörjer för dess fortbestånd. Den bästa förutsättningen att uppnå det målet erbjuder ett samhälle med fritt företagande. Företagen skall vara fria i förhållande till staten. Och i förhållande till varandra: de skall konkurrera om kapitalet. Finansiärerna vill ha största möjliga avkastning och därmed vinner de livskraftiga företagen i konkurrensen om deras pengar. Men det finns ingen anledning att finansiärerna lik slavägare skall äga den sociala organisation som sörjer för arbetet, det vill säga företagen. Exit kapitalismen.

Massproduktionen har lett till att människorna har förlorat den direkta makten över sitt arbete och det medför den allvarliga risken av en totalitär kontroll av samhället via kontroll av företagen. Hur skall man då i massproduktionens samhälle sörja för människors frihet och medinflytande? Jo, genom att utveckla den lokala självstyrelsen, den enda som ger verkligt inflytande, och då kommer arbetsplatsen i fokus. Drucker talar om en ”plant community” och denna samfällighet skall ha makten över de sociala förhållandena inom företaget och balansera företagsledningens makt över de ekonomiska faktorerna. Oavsett om man tvivlar på Druckers idé eller ej, måste man erkänna att det är en form av demokrati han vill utveckla – ett komplement till den sedvanliga demokratin. Det handlar inte om arbetarstyrda företag men om ett mått av företagsdemokrati.

Böök borde ha vaknat när han läste Druckers diskussion av socialdemokratin. Människor i USA förstår inte att man i Europa och i de forna kolonierna är i ett annat kulturellt, socialt och politiskt läge, ett svagare läge (detta skrevs kort tid efter krigets slut), ett läge som gör det

nödvändigt att välja det näst bästa, den demokratiska socialismen. Den har sina risker. Statligt ägande av företag kan blockera den utslagning av svaga företag som är nödvändig för en livskraftig ekonomi. Men inte bara för människorna i dessa länder utan också för oss i USA måste vi verkligen hoppas att den demokratiska socialismens väg att förvalta den industriella revolutionen skall bli en framgång, skriver Drucker.

Jag vill inte påstå att Böök vill vilseleda oss. Vi ser väl alla det vi vill se i det vi läser – om vi inte är på vår vakt och i stället för medhåll söker efter det som utmanar våra älskade åsikter.²³ Det Böök med sina glasögon ser hos de tre här nämnda författarna är ödestro, om det sedan är idéer, produktionskrafter eller industriell organisation som driver historien framåt spelar en mindre roll. Ödet kan vi inte påverka eller förstå. Historien väljer sina verktyg på ett sätt som vi inte fullt ut kan förstå men Böök har ändå en teori om den historiska utvecklingens mening. Är inte den förborgade lagen under det obegripliga spelet av skenbara tillfälligheter lika med ”världssjälén”, med den gudomliga försynen? Denna tanke, säger Böök, förde mig närmare religionen. Materialistisk och religiös historiesyn smälter samman till en enhet, till ett mysterium, en idé ”tänd som ett strålände ljus i den tänkande människosjälén”. Och därmed får ju den av Marx ”korrigerade” Hegel ändå till slut sista ordet.²⁴

En för Böök viktig poäng med ödestron är det inte blir så enkelt att avfärda skilda åskådningar i ”egenrättfärdighetens moralpredikningar”. Ingen vill väl förstås bestrida den demokratiska principens berättigande ”i rent allmän och mänsklig bemärkelse”, men många system gör ju anspråk på att förverkliga detta ideal. Sanningen är ett subtilt begrepp och alla åskådningar är underkastade onskans makt.²⁵ Fast ibland är inte sanningen så subtil. ”Stormen susar i vassrören”, berättar revolutionären Böök i det beryktade talet till Lunds studenter 1940. Men måste vi inte ändå tro att världshistoriens kvalfulla process är gudomlig, frågar han sig. ”Sök den sanning som förändrar världen [...] den enda sanna sanningen”,²⁶ uppmanar han studenterna, den må vara aldrig så smärtsam och ångestskapande. Det är lätt för oss vanliga att sätta oss till doms över heroerna, men ödet tilldelar dem en roll i Historien som får deras brott att bli betydelselösa, så vill Böök lära oss. Och deras monumentala brott är ju bara en del av människans ohjälpliga syndfullhet, en synd utan varje avgränsning eller struktur.

Om begreppet ”synd” vore förenat med tron på ett personligt ansvar för var och en av oss, skulle det vara svårt att få det att samsas med ödestron. Men hos Böök ser vi hur tesen om syndfullhet är sammanflätad med ödestron på ett sätt befriar alla från ansvar. Syndfullheten förädlas på ett

sätt vi inte kan förstå, den blir ett av försynens medel att styra historien mot sitt mål. Försynens mål och medel kan vi inte genomskåda utan måste böja oss för. Bööks undanmanövrer kan förstås inte accepteras. ”Ödestro” och ”syndfullhet” är för stort och luddigt. Vi är inte skyldiga att vara goda eller syndfria, men vi är skyldiga att behandla varandra anständigt. Det är inte vem jag är, som jag skall tvingas att redovisa, utan hur jag har valt att handla eller inte handla.

I *Betraktelse* möter vi för första gången en misstro gentemot de stora systemen – Hegel, Spengler och Toynbee nämns. Deras hypoteser bygger på lösan sand och på ”begreppsförskjutningarnas förrådiska kvicklera”. Är det detta Nordin syftar på när han talar om Bööks analys av egna misstag? Men vi såg ju nyss hur Böök fortfarande är fångad av ödestron och dess tragiska, över all moral stående, heroer. Det Böök har börjat ifrågasätta är den hegelianska optimismen. Freden hånar, säger han, visdomens och rationalismens beskäftiga beräkningar. Inte bara klåparna utan också de stora individerna känner vanmakt. Tanken att Försynen håller historien i sin hand har han inte övergivit. Om den låter Västerlandet gå under, har vi förtjänat det. Så lyder de sista orden i Bööks politiska skriftställarskap.

Fasta värden brukar vara ett konservativt ideal och Böök klagar mycket riktigt över relativismen. Men vart tar de fasta värdena vägen i världshistoriens gudomliga process? När det kommer till kritan är Böök själv en tvättäkta relativist och man ser tydligt hur detta får honom att förlora den moraliska kompassen. När Böök skall klara av sitt förhållande till Förintelsen, börjar han tala om andra grymheter i historien.²⁷ Visst kan nazism och fascism anklagas för mycket, men demokratierna har ju också allvarliga saker på sitt samvete enligt Bööks balansräkning. Den ena onda handlingen gör tydligen den andra onda handlingen lite mindre ond. Det är på nytt kålsupartesen, tesen om allas vår syndfullhet. Historicismen, syndfullhetstesen och relativismen bildar en sinister treenighet.

Det sluttande planet

Redan 1933 fanns det många som insåg vart det barkade hän. Och 1941 var Danmark och Norge ockuperade. Hur kom det sig att Böök och andra inte vaknade? Kan svaret vara att de var nazister i själ och hjärta? När man söker svaret på den frågan måste man hålla i minnet att vi ser händelserna på 30-talet i perspektivet av det som uppenbarades i krigets slutskede. Det som då avslöjades och som inte längre kunde viftas undan som propaganda och förtal, var så ohyggligt att det ligger nära för oss

Fotografiet visar Tora, Fredrik och Klas Bök vid en tidpunkt då den store litteraturkritikerns namn ännu var obefläckat. Bilden från väningsbiblioteket är tagen 1923, då familjen Bök var nyinflyttad på Narvavägen 7 i Stockholm.

att se en avgrund mellan onskans medlöpare och oss andra. Men fallet Bök bör lära oss att området mellan det onda och det goda inte är en avgrund utan ett sluttande plan.

För Böeks del börjar det med förankringen i tysk kultur – ingenting ovanligt i den svenska vetenskapliga och kulturella eliten under de första decennierna av 1900-talet.²⁸ Det ledde till ett starkt engagemang för Tysklands situation efter Versaillesfreden. I detta ligger det inte heller någonting oanständigt. Men nu börjar det ändå slutta. Den orättvisa behandlingen av Tyskland får ursäktas ”överdrifter”. Behandlingen av judarna mot slutet av 30-talet? Det finns ingen anledning att tro att Bök hycklar när han tar avstånd från förföljelserna av judar, men han var fången i myten om ett judeproblem och han talade om det i anti-semitismens termer och därmed kom han på glid. När Danmark och Norge berövades sin frihet? Beklagligt, men Tyskland var ett bålverk mot hotet från öster och ockupationerna relativiserades av hoppet om en framträdande nordisk roll i den tyska fredens Europa. Vid det laget hade också överfallet på Finland förstärkt antipatierna mot Sovjetunionen. 1940 hade Bök redan halkat så långt ner att han inte längre visste hur han skulle förhålla sig.

Böök var den konservativa tyskvännen och historicisten som inte i tid upptäckte att han förvandlades till revolutionär och nazist. Begreppet "det sluttande planet" är inte ett sätt att ursäkta. Det är en förklaringsmodell. Men det innehåller också en alltjämt aktuell varning. Det börjar ofta med en anständig åsikt men barkar åt helvete om vi inte tänker oss för.

I *Lunds universitet under andra världskriget* nämner Sverker Oredsson två andra Lundaprofessorer jämsides med Böök, nämligen juristen Karl Olivecrona och historikern Gottfrid Carlsson. Det kan ha sitt intresse att för jämförelsens skull säga något om dessa båda. Båda gjorde uttalanden som visar att de stod på Tysklands sida. Men deras uttalanden sker från olika utgångspunkter och från andra utgångspunkter än Bööks och uttalandena är långt mindre komprometterande.

Innan jag behandlar Olivecrona och Carlsson vill jag avge en metodologisk deklaration. När man går till rätta med nazismen i Sverige före och under kriget, kommer flera typer av källor till användning. Dit hör till exempel uppgifter om deltagande om medlemskap i organisationer eller närvaro vid komprometterande möten. Jag håller med om att sådant material ger indikationer på sympatier och också visar en vilja att manifesteras sympatierna. Yttranden i samtal med eller personliga brev till andra människor kan vidare ge viktigt material för den som vill förklara en persons offentliga ställningstaganden. Man måste dock ha klart för sig att medlemskap och närvaro och spontana yttranden många gånger avslöjar mindre än man tror. Sådant är ofta förhastat och ett uttryck för dålig information.

Även om Luther har velat lära oss annorlunda, bör enligt min mening människor dömas efter sina handlingar, inte efter sina känslor. Motsatt princip har så ofta lett till häxprocesser. Ja, människor bör slutgiltigt dömas bara efter de handlingar som har utförts vid närmare eftertanke. Jag avstår därför från att försöka reda ut hur de aktuella personerna har känt och tänkt för att i stället klarlägga hur de har handlat och hur de har motiverat sina handlingar. Att ge ut en bok är en offentlig handling av stor betydelse. Därför har jag bortsett från annat material än böcker.

Olivecrona först. Hans filosofiska grundsyn befinner sig på ett stort avstånd från Bööks Hegelpräglade historiesyn men det fanns fler vägar som bar utför. Den skrift av Olivecrona som Oredsson nämner heter *England eller Tyskland* och utkom 1940. Den ägnas åt en jämförelse mellan de båda ländernas förmåga att skapa ett stabilt politiskt system av Europa och jämförelsen utfaller klart till Tysklands fördel. Men nazismen då? Han hade tagit avgörande intryck från Axel Hägerström och kan karakteriseras som positivist, en rättsfilosofisk hållning som man

under 30-talet framförallt möter hos jurister som politiskt står till vänster; i förordet uttrycker Olivecrona även sin uppskattning av Wilhelm Lundstedt.²⁹ Hur kommer sig sambandet positivism – politisk vänster? Förklaringen är att värdenihilismen gav bistånd till demokratiseringen genom att angripa anspråken på att begränsa den politiska majoritetens lagstiftningsutrymme genom förment vetenskapligt fastlagda normer. Det finns, säger positivisten, inga normer utifrån vilka den existerande lagen kan försvaras eller kritiseras.

Olivecrona visar sig vara en rättrogen hägerströmian. I en rättsfilosofisk skrift, som kom ute året före *England eller Tyskland* och som i god positivistisk stil har fått titeln *Law as fact*, avvisar han alla försök att ge rätten en metafysisk grundval. Lagen är ingenting annat än ett system av regler och hot om sanktioner som orsakar psykologiska effekter i människors sinnen, vilka i sin tur orsakar deras handlingar (eller avstående från handlingar). Ordet ”bör” i sammanställningar som ”man bör lyda lagen” är bara ett sätt att ”impress a certain behaviour on people”. Rättigheter och skyldigheter är helt och hållet en fråga om subjektiva attityder; i den ”objektiva” verkligheten finns det inga rättigheter. Vidare: vad vi kallar ”lag” är ”essentially organised force”. Följaktligen måste det finnas en avgörande skillnad mellan inomnationell och internationell rätt: i det senare fallet handlar det om suveräna stater, dvs. om aktörer som inte kan tvingas att avstå från att främja sina intressen genom krig. Att predika för mäktiga stater att de måste avstå från krig är orimligt; det innebär att försöka förmå den mäktige att avstå från att vara mäktig³⁰. Om värdenihilismen hjälpte till att avvärja ett idealistiskt inspirerat konservativt motstånd mot demokratiseringen, så visar fallet Olivecrona att den samtidigt ställde rättsfilosofin vapenlös i förhållande till nazismen. I *England och Tyskland* finns inte ett ord av moraliskt ogillande av Hitlers politik och detta var en riktig följd av den vetenskapsfilosofiska hållning Olivecrona hade övertagit från Hägerström. *England eller Tyskland* var en geopolitisk utredning med vetenskapliga anspråk och värdeomdömen kunde inte förenas med sådana anspråk, så hade Hägerström lärt.

Gottfrid Carlssons olycka var ett föredrag i Kiel i november 1941. Det handlade om Engelbrekt och den tryckta texten börjar med orden ”Ein volk erkennt man an seinen Helden”. Carlsson var expert på denna tids svenska historia och skildringen bygger på ett långvarigt studium av källorna. Värderingen av Engelbrekt är den ur folket sprungne hjälten som kämpar för landets frihet. Hans framgångar skapades av ”die Macht seiner Persönlichkeit”. Liknande, nästan samtida frihetshjältar är Jeanne d’Arc och den skotske upprorsledaren William Wallace. Läsaren

noterar att båda händelsevis kämpade mot England, men den frihetskamp som kunde bli aktuell för Sveriges del skulle ju komma riktas mot den europeiska nyordning som Olivecrona välkomnade. Carlsson ägnar halvannan sida av sin uppsats åt biskop Tomas' frihetssång – ”frihet är det bästa ting som sökas kan all världen kring” – och just den sången mobiliserades vid den tiden i Sveriges ideologiska upprustning inför ett hotande tyskt angrepp. Men så kommer det olyckliga slutet på Carlssons uppsats. Det förgångna belyser samtiden och Carlssons tankar går till en vid hans tid levande statsman och folkledare som utifrån en både nationell och social idé hade en sällsam ”Gabe ein ganzes Volk zu sammeln”. Han nämner inget namn men någon tvekan kan ju inte råda.³¹ Föredraget hölls alltså inför en tysk publik och det låg väl nära till hands att sluta med en artighet.

Låt oss jämföra vad Carlsson har att säga om Engelbrekt i sin utförliga skildring i det stora verket *Sveriges historia till våra dagar* – den bok om senmedeltiden, som ingår i verket och som Carlsson har skrivit, trycktes samma år som föredraget i Kiel. Det råder ingen tvekan om Carlssons sympatier för ”frihetshjälten” och ”folkbefriaren”, vilket utan en mycket aktiv källkritik ter sig nästan ofrånkomligt när man i brist på annat material måste utnyttja den mycket engelbrektsvänliga Karlskrönikan för att kunna presentera en fyllig skildring. Carlsson förnekar att udden var riktad mot den nordiska unionen men det handlade trots allt om att hävda den ”nationella rättens och integritetens principer” gentemot unionskonungen. Carlsson ägnar emellertid också uppmärksamhet åt ekonomiska och sociala motiv och det nationella motivet – till exempel kravet att hövitsmän på kungliga svenska slott skulle vara svenskar – är behandlat på ett sakligt och balanserat sätt. Jeanne d’Arc omnämns för jämförelsens skull – båda trädde fram ur folkdjupet för att ingripa i en nationell kris. Om Wallace och Hitler inte den minsta antydning.³² Carlssons hjältekult är måttfull, långtifrån så exalterad som Bööks, men tydligen är den likafullt riskabel för omdömet.

Jag har gjort dessa jämförelser för att belysa ”det sluttande planet”. Enligt min mening är det alldeles för trubbigt att utan nyanseringar sortera tidens aktörer i nazister och icke-nazister. Det viktiga är att bena ut vilka föreställningar som hindrade vissa människor från att se vad som höll på att hända. De föreställningarna var en del av den intellektuella miljö i vilken de levde. Deras tillkortakommanden handlar om oförmåga att se på denna miljö med kritisk distans.

En allvarlig konsekvens av avgrundsmodellen är att den intalar oss att ondskan är lätt att känna igen. Den finns ju på den andra sidan

och kan identifieras lika lätt som orcher i Tolkiens sagovärld, så kan vi intala oss. Det är då lärorikt att notera vad människor har rapporterat om sina personliga känslor inför möten med Hitler. Böök anade redan 1933 att han hade en farlig fanatiker framför sig men den misstanken fick vika för hans historiefilosofiska syn på de ”stora” människors uppgift. Men lyssna som jämförelse på Hitlers sekreterare. I den nedbrutne men fortfarande omtänksamme man som tar farväl av sina närmaste medarbetare i bunkern i april 1945, kunde Traudl Junge inte se en ondskefull buse.³³ Och på Albert Speer. Även när han sista gången träffade Hitler och äntligen insåg att mannen var en ansvarslös galning fanns den gamla tillgivenheten kvar.³⁴ Speer och Junge förstod först i efterhand hur det sluttande planet fungerar.

Böök var i stånd att skriva uppskattande om skrifter av personer som var starkt kritiska mot hans politiska ställningstaganden och detta var säkert uttryck för tolerans och generositet. Men det finns en annan förklaring också. Ett av Bööks problem var, att han var snabb att se allt han mötte från den ljusa sidan. En ljus ton präglar alla hans reseskildringar. En sådan attityd bör ligga nära till hands för en person impregnerad med hegeliansk framtidsoptimism. Gick inte världshistorien oemotståndligt framåt mot lyckligare och förnuftigare tider? Och därmed blev det möjligt att se positivt och förstående på sådant som för personer med ett levande kritiskt omdöme tedde sig hotfullt och motbjudande.

Sent i livet anade Böök att han saknade ideologiskt immunförsvar. När han i *Rannsakan* redogör för sina filosofiska studier, erkänner han att han tröttades av den noggranna analysen men gärna blev gripen och tjugad av den intuitiva och poetiska inspirationen. Den inspiration som blev Bööks olycka var historicismen. Hans intellektuella förankring i Hegels tänkande gjorde honom till ett motståndslöst offer för varje filosofi som klädde sig i den manteln. Det som får honom på fall är de dunkelt djupsinniga, storslagna, fantasifulla och passionerade idéerna. Finns det något annat motmedel, då som nu, än sunt förnuft? Sunda förnuftet har rätt, när det säger oss att ”sanning” inte kan kompareras. Den som inte kan nöja sig med det som är sant utan som Böök inför lundastudenterna måste tillgripa ”sannare sanningar”, den bör misstänkas vara en falskmyntare.

Begreppet ”sunt förnuft” lär inte ha något honnörsvärde bland vetenskapsteoretiker. Och det är riktigt att den naturvetenskapliga forskningen gång på gång har erövrat insikter som har kommit det sunda förnuftet på skam. Men Karl Popper har övertygande argumenterat för att det sunda förnuftet, formulerat i ett klart och tydligt språk, måste vara motorn i

den kritiska prövningen av våra gissningar och antaganden. Det sunda förnuftets invändningar måste i varje särskilt fall övervinnas med goda argument.³⁵ Denna metodologiska grundhållning gör samhällsforskaren och den politiske debattören immun mot den sortens abstrusa filosofiska idéer som tjusade Böök och framkallade hans frasmakeri.

Stora ord och grumliga tankar

Det var inte bara det djupsinniga och storslagna som fick Böök på fall. Han är en lysande stilist. (Den pekorala travesteringen om stormen som susar – och i vassrören till på köpet, inte i säven – är ett undantag.) När man njuter av skribenter som uppnår ett sådant språkligt mästerskap som han, inställer sig ibland en svag men obehaglig bismak. Man oroas av att en stilistisk konstfullhet kan drivas så långt att den framstår som ett egenvärde och får läsaren att tvivla på äktheten i det som sägs. Bööks omdöme faller offer hans värtalighet.

Stenström redovisar i sin uppsats en rad exempel på Bööks stilistiska mästerskap – ”mästerligt och magnifikt” är ett typiskt betyg. Stenström sticker emellertid inte under stol med Bööks politiska naivitet och med det obehagliga sakinnehållet i dennes politiska skrivelser. Jag skulle ännu mer vilja lyfta fram diskrepansen mellan de högstämda orden och det lågsinnade innehållet. Kanske är detta den allra allvarligaste aspekten av Bööks insats. Sensmoralen är att vi aldrig får låta oss förtrollas av värtalighet utan måste, skeptiskt och kritiskt, granska innehållet bakom de vackra orden. All retorik måste tyglas av budskapets innehåll. På ett ställe säger Böök: ”Jag har lärt mig att där ivern glöder och passionen lågar, där är egennytta, självkänslan, begäret att glänsa, lusten att förödmjuka med i spelet. Sanningen vill älskas med en sval och stilla kärlek”.³⁶ Det är vackert sagt. Och kanske vill sanningen inte bara älskas med en sval och stilla kärlek utan också hyllas med ett svalt och stilla språk.

Noter

- 1 Svante Nordin, *Filosofernas krig. Den europeiska filosofin under första världskriget*, Nora: Nya Doxa 1998.
- 2 Stefan Björklund, ”Utan tvivel är man inte klok. Karl Popper som samhällsfilosof”, *Statsvetenskaplig tidskrift* 2002:2.
- 3 Sverker Oredsson, *Lunds universitet under andra världskriget. Motsättningar, debatter och hjälpsatser*, Lund: Lunds universitetshistoriska sällskap 1996, se noterna 29 och 30.

- 4 Fredrik Böök, *Rannsakan*, Stockholm: Albert Bonniers Förlag 1935, s 104.
- 5 Erik Lönnroth har noterat Bööks sätt att skriva om politik som om det handlade om estetik; se Thure Stenström, "Fredrik Böök och nazismen", i Jan Stenkvist (red.), *Från Snoilsky till Sonnevi. Litteraturvetenskapliga studier tillägnade Gunnar Brandell*, Stockholm: Natur & Kultur 1976, s 139.
- 6 Fredrik Böök, *Oktober 1938. Berlin-Prag-Budapest*, Stockholm: Albert Bonniers Förlag 1938.
- 7 Fredrik Böök, *Tyskt väsen och svensk lösen*, Lund: Carl Bloms 1940.
- 8 Fredrik Böök, *Hitlers Tyskland maj 1933*, Stockholm: Norstedts 1933, s 28.
- 9 Svante Nordin, *Fredrik Böök. En levnadsteckning*, Stockholm: Natur & Kultur 1994, s 305 f.
- 10 Tomas Forser, *Bööks 30-tal. En studie i ideologi*, Stockholm: Norstedts 1976, s 42 ff.
- 11 Fredrik Böök, *Det rika och fattiga Sverige. En sommarresa 1936*, Stockholm: Albert Bonniers Förlag 1936.
- 12 Fredrik Böök, *Tyskt väsen och svensk lösen*.
- 13 Fredrik Böök, *Resa till Tyskland och Polen 1916*, Stockholm: Norstedts 1916, s 71 f.
- 14 Svante Nordin, *Fredrik Böök*, s 391.
- 15 Fredrik Böök, *Betraktelse*, Stockholm: Albert Bonniers Förlag 1954, s 109.
- 16 Rolf Arvidsson, "Fredrik Böök och det judiska problemet", efterskrift i Fredrik Böök, *Resa till Jerusalem våren 1925*, Lund: Bo Cavefors Förlag 1977 (1925), s 209.
- 17 Fredrik Böök, *Hitlers Tyskland*.
- 18 Jacob Burckhardt, *Weltgeschichtliche Betrachtungen*, Berlin & Stuttgart: Spemann 1905 (*Världshistoriska betraktelser*. Översättning av Alf Ahlberg, Stockholm: Natur & Kultur 1941), s 58 ff.
- 19 Jacob Burckhardt, s 270.
- 20 Göran B. Nilsson, "History as an Artificial Science", i Bo Dahlbom, Svante Beckman & Göran B. Nilsson (eds), *Artifacts and Artificial Science*, Stockholm: Almqvist & Wiksell 2002, s 113.
- 21 Fredrik Böök, *Rannsakan*, s 70 ff.
- 22 Fredrik Böök, *Rannsakan*, s 77 f.
- 23 Stefan Björklund, "Utan tvivel är man inte klok".
- 24 Fredrik Böök, *Rannsakan*, s 83 ff.
- 25 Fredrik Böök, *Rannsakan*, s 91 ff.
- 26 Sverker Oredsson, s 89.
- 27 Fredrik Böök, *Rannsakan*, s 93 f.
- 28 Gunnar Richardsson, *Beundran och fruktan. Sverige inför Tyskland 1940–1942*, Stockholm: Carlssons Förlag 1996, s 222 ff.
- 29 Karl Olivecrona, *England eller Tyskland*, Lund: Gleerups Förlag 1940.
- 30 Karl Olivecrona, *Law as fact*, Köpenhamn: Munksgaard 1939; Sverker Oredsson, s 93 ff.
- 31 Gottfrid Carlsson, "Engelbrekt Engelbretsson. Der grosse schwedische Volksheld im 15. Jahrhundert", *Jomsburg* 1941; Sverker Oredsson, s 117, 164.

- 32 Gottfrid Carlsson, *Sveriges historia till våra dagar. Senare medeltiden. I. Tidsskedet 1389–1448*, Stockholm: Norstedt & Söner 1941.
- 33 Pierre Galante & Eugène Silianoff, *Last Witnesses in the Bunker*, London: Sidgwick & Jackson 1989, s 144.
- 34 Albert Speer, *Tredje riket inifrån. Katastrof och dom 1944–1946*, Stockholm: Aldus 1971, s 584.
- 35 Stefan Björklund, ”Mysteriet med den fjärde världen. Om objektivitet och reformism hos Karl Popper”, *Statsvetenskaplig tidskrift* 2002:1, s 13 f.
- 36 Svante Nordin, *Fredrik Böök*, s 381.